



ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

Reviewing the Stylistics of Ashura Poems by AhliShirazi, Babafghani Shirazi, and Fuzuli Baghdadi

S. Parvaeian<sup>1</sup>, A.R. Nazari Chroudeh<sup>2\*</sup>, H. Negaresh<sup>3</sup>

1- Department of Persian Language and Literature, Khalkhal Branch, Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

2- Department of Persian Language and Literature, Astara Branch, Islamic Azad University, Astara, Iran.

3- Department of Islamic Theology, Imam Sadegh (AS) Institute of Islamic Sciences, Qom, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 19 July 2020  
 Reviewed: 20 August 2020  
 Revised: 05 August 2020  
 Accepted: 24 September 2020

KEYWORDS

elegy, Imam Hussein(AS), Stylistics, AhliShirazi, Babafghani Shirazi, Fuzuli Baghdadi

\*Corresponding Author

✉ [a.nazari@iau-astara.ac.ir](mailto:a.nazari@iau-astara.ac.ir)

☎ (+98 13) 44800113

ABSTRACT




**BACKGROUND AND OBJECTIVES:** Lamentation in the term means composing poetry in a person's mourning and has existed since the first periods of Persian poetry. This literary genre was associated with the Karbala incident in the Safavid era and became a well-established culture. Since then, Shiite poets have written religious poems, especially Ashura poems, detailing their events. Ahli Shirazi, Babafghani Shirazi and Fuzuli Baghdadi are among the great poets of the Safavid era who wrote exhilarating poems in the mourning of Imam Hussein (AS) and the martyrs of Karbala. In this research, 318 verses of Ashura poems of the mentioned poets have been studied from the stylistic point of view and their style has been studied in three levels of literature, language and thought by statistical analysis of the data.

**METHODOLOGY:** The research method in this article is descriptive-analytical and the data collection method is documentary (library). Referring to the three poets, ten mourning poems in mourning for Imam Hussein (AS) and his companions were collected as the statistical population of this study, which totals three hundred and eighteen verses; After collecting the information, the author has achieved a stylistic description of the verses of the elegies at three linguistic, literary and intellectual levels, and finally the analysis has been done based on the extracted findings.

**FINDINGS:** Although in these elegies, poets do not pay much attention to poetic industries, Ahli Shirazi has more artistic uses than the other two poets.

**CONCLUSION:** At the linguistic level, most of the laments have heavy weights and a calm and sad tone. The frequency of Arabic words as well as words with the mourning discourse of Ashura (such as Karbala, blood, martyr, grief) is significant in all elegies. The syntactic structure of many sentences is necessarily confused with poetry, but these changes are common in poetry and are not considered prominence. At the intellectual level, all the elegies confirm that the poets are Shiites; Attributing the incident of Ashura to the sky, which is a kind of determinism, is significant in these poems. The most important result of the present study is to reveal the similarities and stylistic differences of the laments of these three poets and to know their views about the martyrs, which cultivates the soul in the clear source of mourning for Ashura.

DOI: [10.22034/bahareadab.2021.14.5380](https://doi.org/10.22034/bahareadab.2021.14.5380)

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
 10	 5	 1

## نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

### مقاله پژوهشی

#### سبک‌شناسی اشعار عاشورایی اهلی شیرازی، بابافغانی شیرازی و فضولی بغدادی

سمایه پروائیان<sup>۱</sup>، احمدرضا نظری چروده<sup>۲\*</sup>، حمید نگارش<sup>۳</sup>

۱- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.

۲- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد آستارا، دانشگاه آزاد اسلامی، آستارا، ایران.

۳- گروه کلام اسلامی، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق (ع)، قم، ایران.

#### چکیده:

**زمینه و هدف:** مرثیه در اصطلاح بمعنای سرودن شعر در رثای شخص است و از نخستین ادوار شعر فارسی وجود داشته است. این گونه ادبی در عصر صفوی با حادثه کربلا پیوند خورد و رفته‌رفته بصورت یک فرهنگ استوار درآمد. از آن زمان شاعران شیعی به سرودن اشعار مذهبی، بویژه اشعار عاشورایی و شرح جزئیات وقایع آن پرداختند. اهلی شیرازی، بابافغانی شیرازی و فضولی بغدادی، از جمله شاعران بزرگ عصر صفوی هستند که در رثای امام حسین<sup>(ع)</sup> و شهیدان کربلا اشعار شورانگیزی سروده‌اند. در این پژوهش ۳۱۸ بیت از اشعار عاشورایی شاعران مذکور از دیدگاه سبک‌شناسی بررسی و سبک آنها، با تحلیل آماری داده‌ها، در سه سطح ادبی، زبانی و فکری پژوهیده شده است.

**روش مطالعه:** روش تحقیق در این مقاله، توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، اسنادی (کتابخانه‌ای) است. با مراجعه به دواوین سه شاعر، ده شعر رثایی در سوگ امام حسین (ع) و یارانش بعنوان جامعه آماری این پژوهش گردآوری شد که مجموعاً بالغ بر سیصدوهجده بیت است؛ نگارنده پس از جمع‌آوری اطلاعات به توصیف سبک‌شناسانه ابیات مرثیه‌ها در سه سطح زبانی، ادبی و فکری دست یازیده و در نهایت نیز تحلیل براساس یافته‌های استخراج‌شده صورت گرفته است.

**یافته‌ها:** هرچند در این مرثیه‌ها شاعران به صناعات شعری چندان وقعی نمی‌نهند، اهلی شیرازی نسبت به دو شاعر دیگر کاربردهای هنریتری دارد.

**نتیجه‌گیری:** در سطح زبانی، اغلب مرثیه‌ها اوزان سنگین و لحنی آرام و غم‌انگیز دارند. بسامد واژگان عربی و نیز واژه‌هایی با گفتمان عزاداری عاشورا (مانند کربلا، خون، شهید، غم) در همه مرثیه‌ها چشمگیر است. ساختار نحوی بسیاری از جمله‌ها بضرورت شعر بهم ریخته، ولی این دگرگونیها در شعر متداول بوده و برجستگی محسوب نمی‌شود. در سطح فکری نیز همه مرثیه‌ها مؤید شیعی بودن شاعران است؛ نسبت‌دادن حادثه عاشورا به فلک که نوعی جبرگرایی است، در این اشعار چشمگیر است. مهمترین برآیند پژوهش حاضر آشکار کردن شباهتها و تفاوت‌های سبکی مرثیه‌های این سه شاعر و شناخت دیدگاه آنان در مورد سیدالشهدا<sup>(ع)</sup> است که تزکیه روح در چشمه زلال سوگواری عاشورا را در پی دارد.

تاریخ دریافت: ۲۹ تیر ۱۳۹۹

تاریخ داوری: ۳۰ مرداد ۱۳۹۹

تاریخ اصلاح: ۱۵ مرداد ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش: ۰۳ مهر ۱۳۹۹

#### کلمات کلیدی:

مرثیه، امام حسین<sup>(ع)</sup>، سبک‌شناسی، اهلی شیرازی، بابافغانی شیرازی، فضولی بغدادی

\* نویسنده مسئول:

[a.nazari@iau-astara.ac.ir](mailto:a.nazari@iau-astara.ac.ir)

۴۴۸۰۰۱۱۳ (۱۳ ۹۸+)

## مقدمه

مرثیه یا رثا در اصطلاح ادب بر اشعاری اطلاق میشود که در ماتم گذشتگان و تعزیت بازماندگان و اظهار تأسف بر مرگ پادشاهان و بزرگان و ذکر مصائب ائمه اطهار و تجلیل از منزلت شخص متوفا و تعظیم مصیبت و دعوت ماتم‌زدگان به صبر و سکون سروده شود (شعر و ادب فارسی، مؤتمن: ص ۸۶).

برخی از محققین شروع مرثیه فارسی را بطور جدی از رودکی میدانند (همان: ص ۷۰ و چشمه روشن، یوسفی: ص ۴۲). تقسیم‌بندی مرثیه غالباً براساس محتوا و موضوع است. بطور کلی مرثیه به دو شاخه اصلی مذهبی و غیرمذهبی تقسیم میشود. در میان مرثیه‌های مذهبی، مرثیه‌های عاشورایی در ادبیات فارسی کثرت بیشتری دارند، زیرا در درازنای تاریخ، هیچ واقعه‌ای چون کربلا تکان‌دهنده نبوده است. در آیین عاشورا و حادثه شهادت امام حسین (ع) میتوان عاقبت خیروش را نظاره کرد؛ مرثیه‌سرایی که بیان عاطفی مظلومیت امام حسین (ع) و سختیها و مصائب کربلاست، در ادبیات جهان جایگاه منحصربفردی دارد.

در عصر صفوی که حاکمان به شعر التفات ویژه‌ای داشتند، تلاش جدی برخی شاعران چون اهلی شیرازی، بابافغانی شیرازی و فضولی بغدادی، جانی دوباره در شعر دمید و اشعار قابل‌ی در ستایش اهل بیت (ع) بنظم درآمد. در میان اشعار این شاعران، مرثیه‌هایی در یادکرد امام حسین (ع) و یارانش و مصائب ایشان دیده میشود. در این اشعار عاشورایی، ضمن شرح مناقب امام حسین (ع)، به جزئیاتی از حادثه کربلا نیز اشاره شده است. لعن‌ونفرین یزید و شمر و دشمنان اسلام و دعای مؤمنان و گرفتن انتقام خون اباعبدالله (ع) از مضامین عمده اینگونه اشعار است؛ بنابر اهمیتی که مرثیه‌های این شاعران در شناساندن فرهنگ عاشورا دارند، در پژوهش حاضر اشعار آنان از جهت سبک و ساختار در سه سطح ادبی، زبانی و فکری بررسی شده است.

## اهمیت و سابقه پژوهش

پیگیری ژانر مرثیه و بویژه مرثیه عاشورایی از ضرورت‌های پژوهش در ادبیات فارسی است؛ بر این اساس تحقیق درباره شیوه‌ها و سبک مرثیه‌های عاشورایی، انواع و نیز مقایسه آنها در دوره‌های مختلف ضروری است؛ از این منظر عصر صفوی، بدلیل رسمی شدن تشیع و حمایت حاکمان از اشعار مذهبی، از اهمیت بالاتری برخوردار است. عمده‌ترین هدف این پژوهش بررسی ساختار سبکی مرثیه‌های این سه شاعر نامور قرن نهم و دهم هجری و مقایسه آنها با یکدیگر است. برای نیل به این هدف، عاشوراسروده‌های این شاعران در سه سطح ادبی، زبانی و فکری بررسی میشوند.

شناخت مضامین و درونمایه‌های این مرثیه‌ها، نگارنده را در جهت درک جهان اندیشگی و انگیزه سرایش این شاعران مساعدت خواهد کرد.

پیش از این درخصوص ژانر مرثیه در ادبیات فارسی پژوهش‌های بسیاری صورت گرفته است؛ مانند:

مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی / ایران از امامی (۱۳۶۹) که به بررسی موضوع مرثیه‌سرایی از آغاز تا پایان دوره قاجاریه پرداخته است و در آن مرثیه‌سرایان مطرح این دوره‌ها نیز معرفی شده‌اند. همچنین پایان‌نامه کارشناسی ارشد ادبیات فارسی با عنوان «بررسی مرثیه و مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی از پایان عصر صفویه تا آغاز مشروطه» از رجبی (۱۳۸۹) و مقاله «گونه‌های سبکی در مرثیه‌سرایی فارسی» از صالحی مازندرانی و دیگران (۱۳۹۳). درخصوص سه شاعر موردبحث نیز تحقیقاتی بصورت مقاله یا پایان‌نامه انجام گرفته، اما این بررسیها معمولاً تک‌بعدی یا عمومی بوده و مسئله مرثیه و تحلیل سبکی و مقایسه این سه شاعر اکیداً انجام نشده است؛ اهم این پژوهشها بقرار زیر است:

فضولی بغدادی و تجلی عرفان در آثار فارسی او، از کی‌منش (۱۳۷۸)؛ طرز بابافغانی، از حکیم آذر (۱۳۸۸)؛ بررسی حوادث کربلا مندرج در اشعار رثایی اهلی شیرازی، از نبی‌لو (۱۳۸۸)؛ بررسی سبک شعری اهلی شیرازی، از صمدبین (۱۳۸۹) پایان‌نامه کارشناسی ارشد؛ شرح احوال و نقد آثار اهلی شیرازی شاعر دوره صفوی، از کارگر (۱۳۸۹) پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی؛ تأثیر بابافغانی بر جریانهای شعری عصر صفوی، از مؤذنی و ضیغمی (۱۳۹۰)؛ تحلیل سبک فکری فضولی بغدادی در رساله رند و زاهد از چرمگی عمرانی (۱۳۹۳)؛ بررسی عاشوراسرونده‌های دوره صفویه و قاجاریه، از صمدزاده (۱۳۹۲) پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی؛ زندگی و شعر محمد فضولی، از مشرف (۱۳۸۰).

در این پژوهشها، رثا تنها مورد توجه برخی محققان بوده، اما بررسی سبک‌شناسی مرثیه‌های این شاعران و مقایسه آنها با یکدیگر، موضوعی بکر و بی‌سابقه است؛ بنابراین نتایج این پژوهش میتواند گامی مؤثر در جهت شناخت بهتر فرهنگ عاشورا در عصر صفوی تلقی شود.

## بحث و بررسی

### مختصری درباره زندگی و آثار سه شاعر

#### اهلی شیرازی

محمدبن یوسف اهلی شیرازی از شاعران نام‌آور قرن نهم و نیمه اول قرن دهم هجری است که در حدود سال ۸۵۸ هجری قمری در شیراز دنیا آمد و مدتی طولانی از اواسط قرن نهم تا بخشی از نیمه اول قرن دهم نیز در قید حیات بوده است (تاریخ ادبیات در ایران، صفا: ص ۴۴۷). از کتاب *هدایه/العارفین* منقول است که اهلی را سیزده کتاب است به شرح ذیل: ۱- تحفة السلطان فی مناقب النعمان، ۲- ترجمه مواهب الشریعه، ۳- دیوان شعر، ۴- رباعیات گنجفیه، ۵- رساله عروض و قافیه، ۶- رساله معما، ۷- زبده الاخلاق، ۸- مثنوی سحرلال، ۹- قصاید مصنوعه در مدح امیرعلیشیر، ۱۰- سر الحقیقه، ۱۱- مجمع البحرین، ۱۲- مخزن المعانی، ۱۳- شمع و پروانه (دیوان اهلی شیرازی: ص ۱۲).

#### بابافغانی شیرازی

بابافغانی شیرازی از زمره مهمترین شعرای شیعی نیمه دوم قرن نهم و ربع اول قرن دهم هجری است (فرهنگ بزرگان ایران و اسلام، تفضلی و فضائی جوان: ص ۱۰۸). او را از بزرگترین شعرای غزلسرا در قرن دهم هجری میدانند (تاریخ نظم و نثر در ایران، نفیسی، ج ۱: ص ۴۳۷). دیوان فغانی در بردارنده بیست و چهار قصیده، سه ترکیب‌بند، یک ترجیع‌بند، تعداد کمی قطعه و رباعی و نیز چند تک‌بیت است. بیشتر قصاید بابافغانی در منقبت ائمه شیعه و خصوصاً امام‌رضا (ع) سروده شده است. از سه ترکیب‌بند او، یکی در رثای امام‌حسین (ع) و ائمه تشیع است.

#### فضولی بغدادی

یکی از شاعران اندیشمند و عارف قرن دهم هجری ملا محمدبن ملا سلیمان بغدادی متخلص به «فضولی» (= فرزانه) است (حدود ۹۷۰-۸۹۰) که از بزرگترین سخنوران تاریخ ادبیات آذربایجان بشمار میرود (زندگی و شعر محمد فضولی، مشرف: صص ۳۵-۳۱). فضولی ستایشگر فرزانه اهل بیت (ع)، از اندیشمندان شیعی زمانش و صاحب‌نظر در علوم و معارف عرفانی، قرآنی، فلسفی و کلامی محسوب میشد و آثار ماندگار بسیاری در زمینه‌های فوق دلیل این ادعاست و مانند عطار و جامی آثار متنوع بسیاری دارد.

### سبک‌شناسی مرثیه‌های سه شاعر

در این مقاله هفت قصیده از اهلی شیرازی، یک ترکیب‌بند از بابافغانی شیرازی و دو قصیده از فضولی بغدادی بررسی شده است. همه ابیات از نظر ادبی و زبانی تحلیل و داده‌های توصیفی استخراج شده‌اند. سطح فکری نیز بصورت کلیتر بررسی شده است.<sup>۱</sup>

### مرثیه‌های اهلی شیرازی

قصیده شاه شهید کربلا: با مطلع: ماه محرم است و شد دجله روان ز چشم ما / بهر حسین تشنه لب شاه شهید کربلا (دیوان اهلی شیرازی: ص ۴۲۲).  
الف) سطح ادبی:

از پی جیفه جهان خون حسین ریختند / لعنت حق بران سگان سگ نکند چنین جفا  
در این بیت جیفه استعاره مصرّحه از مادیات دنیوی است و سگان استعاره مصرّحه از دشمنان امام حسین (ع).  
میان «جیفه» و «جفا» نیز آرایه شبه‌اشتقاق برقرار است.  
بطور کلی در این شعر، ۱۰ استعاره مصرّحه (آتش استعاره از درد و رنج بسیا ر / آب حیات استعاره از امام حسین (ع) / یزید استعاره از حاکم ستمگر زمانه / آینه استعاره از قلب شاعر)، ۵ استعاره مکنیه (چرخ، استعاره مکنیه)، ۹ کنایه (جامه قبا کردن: دریدن جامه از شدت اندوه و ناراحتی بسیار)، ۵ تضاد، ۳ اغراق، ۳ تلمیح (داستان خضر(ع) و آب حیات / اژدها و فروردن: عصای موسی)، ۲ مجاز، ۲ حشو ملیح، ۱ حسن تعلیل و نیز ۱ تشبیه (بیت ۱۵: تشبیه تیغ یا شمشیر علی (ع) به اژدها که تلمیح به عصای موسی (ع) نیز دارد) بکار رفته است؛ تقریباً همه ابیات تناسب دارند، در ۱۲ مورد، شاعر به تناسب بیشتر توجه کرده است (غم، ماتم، جامه دریدن / سعی، صفا، مروه، کعبه). در این قصیده، استعاره مصرّحه بیش از استعاره مکنیه بکار رفته و به آرایه‌های معنوی نیز التفات شده است.

ب) سطح زبانی:

حلق حسین میبرد تیزی تیغ بی‌امان / جان حسین همی گزد تلخی زهر جانگزا  
از نظر موسیقی درونی، تکرار واجهای ت، و، ز بر زیبایی بیت افزوده است؛ نیز واژه «حسین» تکرار شده است. کلاً از دیدگاه زبانی، در این قصیده با ۵ جابجایی اجزای جمله به ضرورت رعایت وزن مواجهیم. ۵ واج‌آرایی، ۱۰ واژه‌آرایی (تکرار واژه تیغ) و ۴ جناس (اهل و اهلی) نیز بر موسیقی ابیات تأثیر گذارده‌اند. ۴ بهره‌گیری از توصیف، ۵ کاربرد جملات دعایی و ۱ استفهام تقریری، بر غنای قصیده افزوده است. کاربرد لغات عربی متداول دیده می‌شود. بسیاری از جملات دستورمند نیستند.

ج) سطح فکری:

روز عزاست ای پسر سعی صفا چه میکنی / کعبه سیاه‌پوش شد رفت ز مروه هم صفا  
از نگاه شاعر، آنچه درد واقعه کربلا را مضاعف کرده، تنها بریدن گلوی امام حسین (ع) نیست، بلکه نامردیها و پیمان‌شکنیهای دشمنان اسلام و مصائبی است که بر سر اهل بیت (ع) فرودآمده و آینده دردناکی که در انتظار

<sup>۱</sup>. بدلیل عدم اطالۀ مقاله شواهد مثال بطور کامل ارائه نشده، جهت دیدن شواهد کامل: نک. اشعار موردنظر در دیوان شاعران یا رسالۀ نگارنده.

آنان بوده، روح حضرت را منقبض و افکارش را پریشان میساخت. درکل در این قصیده، هدف شاعر انجام وظیفهٔ مسلمانی و حمایت از اهل بیت (ع) جهت دستیابی به شفاعت آنان و غفران الهی است. مضامین عمدهٔ قصیده نیز مؤید همین مطلب است. این موضوعات عبارتند از: گریستن بر شهدای کربلا، بیان فضایل امام حسین (ع)، سخن گفتن از شأن و شوکت آن حضرت، لعن و نفرین دشمنان امام حسین (ع) بویژه یزید و شمر، شکایت از بیوفایی دنیا، یادکرد مولاعلی (ع) و امام مهدی (عج) و طلب آمرزش از پروردگار.

قصیدهٔ نثار شهیدان کربلا با مطلع: این نقد دل نثار شهیدان کربلا / چون خاک رهگذار شهیدان کربلا (دیوان اهلی شیرازی: ص ۴۲۳)

الف) سطح ادبی:

این نقد دل نثار شهیدان کربلا / چون خاک رهگذار شهیدان کربلا

نقد دل: تشبیه بلیغ / تشبیه دل به خاکی که در رهگذر شهیدان کربلا افتاده / تکرار: ردیف ترکیبی (شهیدان کربلا).

در این قصیدهٔ ۳۰بیتی، ۱۰ تشبیه فشرده و گسترده (تشبیه کوه طور به سنگ)، ۸ استعارهٔ مکنیه، ۳ استعارهٔ مصرحه، ۶ کنایه، ۱۰ مراعات نظیر، ۵ ترکیب وصفی، ۳ تلمیح (طوفان نوح) و ۱ حسن تعلیل و ۱ نماد و ۱ تضاد و ۱ مجاز و ۱ اغراق بکار رفته است. استفادهٔ فراوان شاعر از صناعات معنوی نشان میدهد که وی از صمیم دل به موضوع کربلا علاقمند است؛ بنابراین ظواهر را به کناری نهاده و بیشتر به معنا پرداخته است.

ب) سطح زبانی:

طوفان نوح سر نزد از کربلا عجب / از چشم اشکبار شهیدان کربلا

واژهٔ عجب (شبه‌جمله) بتنهایی یک جمله بشمار می‌آید. تتابع اضافات: چشم اشکبار شهیدان کربلا. درکل در سطح زبانی، استفادهٔ شاعر از واژگان عربی بسیار قابل توجه است. بهم ریختن شکل دستورمند جملات به ضرورت شعر و نیز برای تأکید در ۱۲ مورد بچشم میخورد. همچنین شاعر از واژگان خاص و یا شکل صرفی خاص (همراه با باء تأکید) استفاده کرده است. ۴ واج‌آرایی، ۳ واژه‌آرایی یا تکرار واژه (حصار/ کعبه/ طوفان)، ۲ جناس اشتقاق، ۱ سجع و ۵ تتابع اضافات در این قصیده بکار رفته است. موسیقی کناری: کاربرد ردیف شهیدان کربلا.

ج) سطح فکری:

از جور عهد و از ستم کوفیان شوم / این فتنه شد دچار شهیدان کربلا

شاعر حادثهٔ کربلا را نتیجهٔ ظلم روزگار و ستمگری اهالی کوفه میدانند که به عهدشان با امام حسین (ع) پایبند نماندند و پیمان شکستند. در کل، مهمترین اندیشهٔ برآمده از فحوای کلام در این قصیده، حبٔ امام حسین (ع) و یاران وفادار اوست که شاعر با بیان حوادث کربلا، در پی کسب مقام قرب الهی و دریافت غفران خداوند و دستیابی به بهشت است. مهمترین مضامین بکاررفته در این قصیده عبارتند از: تقدس خاک کربلا، تقدس خون شهیدان کربلا، تقابل زندگی و مرگ و مفهوم حیات حقیقی با استفاده از تمثیل آب خضر (ع)، بیان عظمت مصائب عاشورا و هولناکی آن در مقایسه با طوفان نوح (ع)، بیان تشنگی شهدای کربلا، نکوهش کوفیان و تقریر ستمگری آنان. در بخش پایانی قصیده نیز، شاعر با سوگند حق تعالی با میانجی قرار دادن پیامبر و ائمه، برای عفو گناهان از خداوند طلب مغفرت کرده است.

قصیدهٔ درد حسین: با مطلع: آمد عشور و خاطر افکار کرده است / درد حسین در دل ما کار کرده است (دیوان اهلی شیرازی: ص ۴۲۷)

الف) سطح ادبی:

آغشته شد به خون، سر و فرقی که موی او / خون در درون نافه تاتار کرده است  
بیت مبالغه دارد / تشبیه مضمّر و تفضیل موی سر امام حسین (ع) به نافه تاتار / خون در درون نافه تاتار کردن:  
کنایه از شدت خوشبویی / سر، مو، فرق: تناسب.

در کل در این قصیده، ۶ تشبیه فشرده (لباس شب) و ۲ تشبیه گسترده، ۱۰ استعاره مصرّحه، ۸ استعاره مکنیه (لباس پوشیدن خورشید / لب کبود کردن نیل)، ۱۵ کنایه (لب کبود کردن)، ۱۲ تناسب، ۸ تضاد، ۳ اغراق، ۳ تلمیح، ۲ حسن تعلیل و نیز ۲ ایهام تناسب، بکار رفته است. شاعر استفاده از آرایه‌ها را تنها در جهت تقویت معنا و بیان مؤثر مضامین مذهبی جایز شمرده و نسبت به آرایشهای لفظی کلام بی‌اعتناست.

ب) سطح زبانی:

خورشید را به ماتم او هر شبی فلک / پوشیده در لباس شب تار کرده است  
شب و شبی: تکرار / خورشید: مفعول مقدم / به: در معنای در بکار رفته / آوردن ضمیر بدون مرجع / منظور از ماتم او: ماتم حسین (ع).

در مصر اگرنه شور عزای حسین خاست / نیل از چه لب کبود، عربوار کرده است  
نیل، لب را کبود کرده: تشخیص / لب کبود شدن: کنایه از ناراحتی / حسن تعلیل: اینکه نیل غمگین و ناراحت است، به جهت عزای حسین است.

بطور کلی از نظر زبانی، برای تقویت موسیقی سخن، از ۹ سجع، ۴ جناس، ۲ تتابع اضافات، ۲ واج‌آرایی و ۱۰ واژه‌آرایی (تکرار خون) بهره برده است. لغات عربی کاربرد فراوان دارد. همچنین از واژگان و شکل صرفی خاص همچون جایگزینی پیشوندها بجای یکدیگر، تخفیف کلمه‌ها، کاربرد انواع حروف با معنای متفاوت استفاده شده است. ۳ حذف به قرینه لفظی و ۹ نادرست‌مندی جمله نیز در نحو کلام بکار رفته که مرثیه را در عین سادگی، منحصر بفرد کرده است.

ج) سطح فکری:

بهر حسین تشنه جگر دشت کربلا / باد صبا سموم جگر خوار کرده است  
اهلی چشمان خود را مخاطب قرار میدهد و میگوید: ای دیده آنقدر گریه کن که از اشک‌هایت سیل جاری شود، زیرا حسین (ع) از بی‌آبی و تشنگی خسته و رنجور شده و طاقت ندارد. میگوید: برای امام حسین (ع) که در صحرای کربلا تشنه جگر است، باد صبا بادهای جگرسوز و آتشین براه انداخته است. فرارسیدن ایام عزاداری محرم، شاعر را بسیار غمگین و افکار او را پریشان کرده است. از نظر فکری، شاعر یک شیعه تمام‌عیار است و پس از بیان مصیبت‌ها به نکوهش یزید و شمر پرداخته است. اهلی شیرازی طبیعت را نیز با خود همگام میبندد و احساس میکند که زمین‌وزمان در رثای شهیدان کربلا خون گریه میکنند. به زعم شاعر، پیروزی نهایی از آن حسینیان و شیعیان پیرو سیدالشهداست.

قصیده ماه ماتم و غم: با مطلع: آمد عشور در همه ماتم گرفته است / آه این چه ماتم است که عالم گرفته است  
(دیوان اهلی شیرازی: ص ۴۳۰)

الف) سطح ادبی:

ماه محرم آمد و بیگانه را چه غم / کاین برق غم به سینه محرم گرفته است  
برق غم: تشبیه بلیغ / محرم و محرم: جناس ناقص.

در سطح ادبی، شاعر از ۶ تشبیه فشرده، ۲ تشبیه گسترده (خرمی و شادمانی به سیمرغ)، ۴ استعاره مصرّحه (سگ استعاره از یزید/ آینه جم: استعاره از دل آگاه/ شاه استعاره از امام‌حسین/ قبله اعظم: استعاره از امام‌حسین)، ۷ استعاره مکنیه (تشنه بودن کربلا/ جان نیزه و پرچم: تشخیص)، ۳ کنایه (زمین‌وزمان: کنایه از تمام جهان/ قاف تا به قاف: کنایه از تمام جهان)، ۸ مراعات نظیر (نیزه، خون، سرخ، پرچم/ ناوک، پیکان/ شراب، مستی، کباب)، ۴ تضاد (حسین و یزید/ کدورت و خرمی)، ۲ تلمیح (داستان یوسف(ع) و فروش او به ثمن بخت)، ۲ حسن تعلیل، ۱ مجاز، ۱ مبالغه و ۴ ترکیب وصفی بهره برده است. برجستگی خاصی در کاربردهای ادبی مشاهده نمی‌شود و آرایه‌ها مسبوق به سابقه هستند و در شعر سایر شعرای زبان فارسی نیز کاربرد داشته‌اند. در این قصیده نیز مانند قصاید دیگر اهلی شیرازی، از بخش مقدمه قصیده (تغزل) خبری نیست.

ب) سطح زبانی:

سوز دل کباب حسینش چه غم بود / مستی که خود شراب دمامم گرفته است

مصراع دوم: بدل ضمیر ش در حسینش / مصراع اول: تتابع اضافات / در مصراع اول خبر مقدم بر نهاد شده.

بطور کلی از نظر زبانی، حذف نشانه مفعول، جابجایی حروف و واژه‌ها، بای تأکید و کاربردهای صرفی لغات موردتوجه شاعر است. استعمال واژگان عربی در این قصیده چشمگیر است. در بخش موسیقایی زبان، ۲ سجع (خرید و یزید و چون در کنار هم هستند ازدواج)، ۳ جناس (زمین و زمان/ خرید و خری)، ۸ واژه‌آرایی (تکرار سگ/ آب/ محرم/ جهان/ شور) و ۳ تتابع اضافات (خون اهل بیت نبی) وجود دارند. حذف فاعل و تقدّم و تأخّر اجزای جمله به ضرورت وزن شعر و یا تأکید بوده و چندان نامتعارف نیست.

ج) سطح فکری:

زان غم بگشت آب فرات از حسین دور / طوفان غصه در دل زمزم گرفته است

شاعر این عزا و ماتم را عالمگیر میداند، اما نامحرمان با محبت اهل بیت را مستثنا میکند و معتقد است که در دل آنان اثری از سوگ و اندوه وجود ندارد. اهلی تشنه بودن امام‌حسین (ع) و یارانش را بیاد می‌آورد و با حسن تعلیل خاک کربلا را از غم حوادث عاشورا، تشنه‌جگر و بی‌آب میداند که آب زمزم نیز غصّه در دل دارد. از منظر اندیشگی همه ابیات این قصیده مهر تأییدی است بر شعیبت اهلی و حبّ امام شهدا (ع) که شاعر با تمام وجود در پی بیان مصیبت‌هایی است که در روز عاشورا بر سر شهیدان آمده. اهلی علاوه بر ستایش امام‌حسین (ع) و ذکر مناقب ایشان، لبّه تیز هجو خویش را نثار شمر و یزید میکند. شاعر، آسمان و فلک را که در روز عاشورا به یاری شهیدان کربلا نشناخته‌اند، مقصّر دانسته، از آنان انتقاد میکند. در همه مرثیه‌ها، اهلی تنها به دنبال طلب مغفرت الهی از طریق دستاویز قرار دادن قصاید رثایی و شفاعت سیدالشهداست.

قصیده خون حسین: با مطلع: چرخ از شفق نه صاعقه در خرمنش گرفت / خون حسین تازه شد و دامنش گرفت (دیوان اهلی شیرازی: ص ۴۴۲)

الف) سطح ادبی

در بیت مطلع، حسن تعلیل: شاعر علت صاعقه را انتقام خون حسین (ع) میداند/ چرخ، شفق و صاعقه: مراعات نظیر/ دامن چرخ: استعاره مکنیه.

بطور کلی از دیدگاه ادبی، شاعر در این مرثیه از ۱۱ آرایه بهره برده است: ۱۲ مراعات نظیر، ۱۰ تشبیه فشرده (آتش بلا/ سیدگاه عمر/ خانه دل/ طوق لعنت)، ۶ تشبیه گسترده (چشم به پرویز/ شمر به سگ)، ۹ کنایه، ۸ استعاره مکنیه (پیراهن گردون/ خطای چرخ/ صاعقه گرفتن چرخ)، ۶ تضاد (روز و شب/ مرد و زن)، ۴ تلمیح، ۳



مجاز، ۳ ترکیب وصفی، ۱ اغراق و ۱ ایهام تناسب (خطا: گناه و نام سرزمین) و ۱ حسن تعلیل. انواع تشبیه با ۱۶ مورد پربسامدتر از سایر آرایه‌هاست. آرایه‌های معنوی بیش از صناعات لفظی مطلوب شاعر است.  
(ب) سطح زبانی:

در خون نشست ساکن نه‌مسکن فلک / از رستخیز گریه که در مسکنش گرفت  
واج‌آرایی: س/ گریه، خون و رستخیز: واژگانی برای انتقال معنای ماتم و عزا/ ساکن و مسکن: جناس اشتقاق.  
بطور کلی در این قصیده، از نظر زبانی در بخش موسیقی، ۶ واج‌آرایی، ۹ واژه‌آرایی (تکرار روز/ خون)، ۸ جناس، ۱ تابع اضافات و ۱ سجع بکار رفته است. گرفت: ردیف فعلی، واژگان عربی و لغات غیرفارسی نیز در این قصیده پربسامد است. برای دستیابی به معنای موردنظر، شاعر واژه‌ها را با ویژگی‌هایی خاص بکار برده؛ مثلاً استعمال که بجای تا، صرفه‌جویی در آوردن نشانهٔ مفعول (را). بسیاری از ابیات نیز به ضرورت شعری، دستورمند نیستند و فعل بر جمله مقدم شده، همچنین برای تأثیر بیشتر کلام، در دو مورد، بیت بصورت استفهام انکاری (پرسش تقریری) بیان شده است.

(ج) سطح فکری:

بدبخت هردو کون شد از کودنی یزید / کاین راه ناصواب دل کودنش گرفت  
از نظر اهلی، شمر هیچگاه نمیتواند از عذاب الهی رهایی یابد و این برق مرگ‌آگین سرانجام جاننش را خواهد گرفت. شمر و یزید و دیگر دشمنان شهیدان کربلا، چنان گناه بزرگی مرتکب شدند که آتش قهر الهی سرتاپای آنان را خواهد سوزاند. بطور کلی در این قصیده از نظر فکری، اهلی شیرازی همانند بسیاری از شیعیان علاوه بر دوستی امام حسین (ع)، مدام در حال لعن و نفرین یزید و شمر است و پیوسته کینهٔ آنان را در دل میپرورد. وی همچنین در مرثیهٔ خون حسین (ع) بطور ویژه به ریشهٔ حوادث کربلا، یعنی حبّ دنیا، پرداخته و از خداوند میخواهد او را در غلبه بر دیو نفس و شیطان هوا باری دهد تا بتواند از جاه و مال دنیوی چشم بپوشد.  
قصیدهٔ حسین تشنه‌لب: با مطلع: ای دل ز سوز گریه جگر را کباب کن/ یاد از حسین تشنه به چشم پرآب کن (دیوان اهلی شیرازی: ص ۴۹۷)

(الف) سطح ادبی:

تا چند وصف دست و دل و بحر و کان کنی / ای دل سخن ز دست و دل بوت‌تراب کن  
منادای دل: تشخیص/ تشبیه: دست و دل به بحر و کان/ دست و دل و بحر و کان: لفت‌ونشر/ بوت‌تراب: لقب حضرت علی و کنایه از ایشان.

وین جامهٔ سفید که بر مه درین عزاست/ صدپاره چون کتان به بر ماهتاب کن  
تلمیح: باور قدیمی که نور مهتاب موجب پوشیدن پارچهٔ کتان میشود/ جامه پوشیدن ماه: تشخیص/ جامهٔ سفید: استعارهٔ مصرّحه از نور مهتاب/ تناسب: جامه، کتان، پاره، پوشیدن.

بطور کلی در این قصیده، در سطح ادبی، شاعر از ۹ آرایهٔ سود جسته است: ۱۱ تشبیه فشرده (تیر فلک/ زاغ شب)، ۷ تشبیه گسترده، ۲ استعارهٔ مصرّحه (جامهٔ سپید: استعارهٔ مصرّحه از نور/ ظلمت استعاره از اوضاع نابسامان زندگی)، ۱۵ استعارهٔ مکنیه (جامهٔ سپید پوشیدن ماه/ بر ماهتاب)، ۷ کنایه (رخ‌نمودن و کشف حجاب کردن: آشکارشدن/ خون: کشتن و قتل)، ۱۷ مراعات نظیر (تیر، فلک، مشتری/ قلم، خط، فتوی)، ۱۰ تضاد (مؤمن و مشرک/ پیر و شباب)، ۶ ترکیب وصفی، ۳ تلمیح، ۲ مجاز و ۱ پارادوکس در بیت ۱۹ قصیده دیده میشود (سوزاندن آب):

آبی که دور شد ز حسین، از تبش بسوز/ سرتاسرش در آبله غرق از حباب کن

(ب) سطح زبانی:

تیر فلک قلم شکنش زین خط خطا / بر مشتری به فتوی این خون عتاب کن  
خط و خطا: جناس ناقص / کاربرد واژه‌های عربی: فلک، قلم، خطا، فتوی، عتاب.  
بطور کلی در این قصیده از نظر زبانی، ۲ جناس، ۲ واج‌آرایی (مصوت) و ۷ واژه‌آرایی (تکرار خاک / دل) بر موسیقی کلام افزوده‌اند. حروف ربط و اضافه به تناسب ساختار جمله و رعایت وزن و قافیه، با تغییرات اندکی ظاهر شده‌اند. نادرست‌مندی برخی جمله‌ها تعقیدی در درک جملات ایجاد نکرده است. واژه‌های عربی نیز از بسامد بالایی برخوردارند: ظلمت، حیات و حجاب.

(ج) سطح فکری:

نرگس که بی گل رخ او چشم کرد باز / بازش به خوابگاه عدم مست خواب کن  
شاعر زهره، مشتری، ماه، کرهٔ اثیر (آتش)، هوا، آب، خاک، شب، بهار، نرگس، گل و کل کائنات را مقصر و گناهکار در شهادت حسین (ع) میدانند و از حضرت علی (ع) می‌خواهد آنان را به انحای گوناگون نابود کند. بطور کلی از نظر فکری، این قصیده نیز مانند سایر اشعار رثایی اهلی، برخاسته از بینش مذهبی و شیعه بودن وی است، اگرچه این قصیده به بهانهٔ رثای حسینی سروده شده، اما بجز دو بیت آغازین قصیده، در ۳۶ بیت باقیمانده، شاعر به بیان فضایل علی (ع) پرداخته و از ایشان استمداد نموده تا به هر شیوه‌ای، عاملان حادثهٔ عاشورا و مصائب پیش‌آمده را تنبیه و مجازات نماید.

قصیده در ماتم حسین (ع): با مطلع: واحسرتا که دیده ز حسرت پرآب شد / در ماتم حسین علی دل  
کباب شد (دیوان اهلی شیرازی: ص ۴۶۹)

(الف) سطح ادبی:

در ساعتی که شاه شهیدان تشنه لب / چون چشمهٔ حیات به زیر نقاب شد  
تشبیه: شهادت امام حسین (ع) به پنهان شدن آب حیات در ظلمات / زیر نقاب شدن: کنایه از شهادت و از دنیا رفتن. بطور کلی در سطح ادبی این قصیده، از ۱۰ آرایه می‌توان نام برد: ۶ تشبیه فشرده (باد عدم / باد فتنه / بحر فلک)، ۴ تشبیه گسترده، ۳ استعارهٔ مصرّحه (سگان و کلاب: استعاره از دشمنان امام حسین / شاه عرب: کنایه از امام حسین (ع))، ۶ استعارهٔ مکنیه (گردون / فلک)، ۹ کنایه (از خون خضاب شدن دست: کنایه از قاتل بودن)، ۳ مجاز (سحاب: مجاز از آسمان)، ۶ تضاد (زیر و زیر)، ۷ تناسب (بحر و محیط و آب)، ۲ ترکیب وصفی، ۱ تلمیح (به پنهان شدن آب حیات در تاریکی) و ۱ ردّ الصّدر الی العجز (در بیت سی‌ام) و ۱ ایهام ترجمه در بیت ۲۷ وجود دارد:

بر فرق عرش پای شرف گر نهد رواست / هرکس که خاک در قدم بوتراب شد  
(تراب در بوتراب ایهام ترجمه است؛ در معنای دوّم، خاک است.) بیشتر آرایه‌ها از نوع معنوی هستند، جز آرایهٔ ردّ الصّدر الی العجز که مربوط به تکرار لفظ است.

(ب) سطح زبانی:

فرق شریف آل علی بر زمین چراست؟ / چتر یزید از چه سبب بر سحاب شد؟  
در این بیت هر دو مصراع آرایهٔ استفهام انکاری دارند. از نظر زبانی، ۹ جناس (باد و باد / زیر و زیر / حشر و نشر) و ۱ واج‌آرایی (حرف ش: شاه شهیدان تشنه لب) و ۸ واژه‌آرایی (تکرار روزگار) به کلام موسیقی بخشیده‌اند. واژگان عربی نیز پربسامد است (ملک، غافل، حشر، نشر، ثواب و عقاب). عدول از هنجار زبان در بخش نحو جملات، با کاربردهای جزئی اما خاص واژه‌ها، برای مخاطبان متعارف مینماید.

ج) سطح فکری:

گردون چرا به باد عدم داد آن ورق / کز نسخه دو کون وجود انتخاب شد  
شاعر از روزگار (آسمان، فلک، زمانه) دل خوشی ندارد و مقصّر اصلی واقعه عاشورا را گردون معرفی میکند و معتقد است در سرنوشت ما دخیل است، لذا میگوید: چرا از میان آن همه انتخاب، قرعه به نام امام حسین (ع) و شهیدان کربلا افتاد؟ بطور کلی، تفکر شیعی اهلی در این قصیده بسیار قوی است و شاعر که در ماتم امام حسین (ع) و سایر شهیدان کربلا بسیار اندوهگین است، میکوشد علت وقوع این حادثه دهشت‌زا را جستجو کند. وی در ابتدا مطابق تفکر جبرگرایی، سرنوشت انسانها را به آسمان نسبت میدهد، در ادامه شعر بر مرکب عقل سوار شده، علت عمده را روی آوردن حاکمان آن روزگار به مال و مقام دنیوی برمیشمارد. انگیزه اصلی اهلی از سرودن مرثیه را نیز میتوان در ابیات پایانی قصیده یافت که آن، شفیع قرار دادن اهل بیت (ع) جهت دستیابی به تشریف عفو و گذشت حضرت الوهیت است.

### مرثیه بابافغانی شیرازی

ترکیب‌بند صبح عاشورا با مطلع: روز قیامتست صبح عشور تو/ ای تا صبح روز قیامت ظهور تو (دیوان بابافغانی شیرازی: صص ۵۷-۶۰)

الف) سطح ادبی

ای روشنایی شجرِ وادی نجف/ هر ریگ کربلا شده طوری ز نور تو  
روشنایی شجر وادی نجف: استعاره از امام حسین/ روشنایی و نور، نیز شجر و طور، نجف و کربلا: تناسب/ تشبیه ریگ به کوه طور. از نظر ادبی، بابافغانی شیرازی در این ترکیب‌بند از ۱۱ آرایه بهره برده است: ۹ تشبیه فشرده (الف قد)، ۴ تشبیه گسترده، ۱۲ استعاره مصرّحه (طوطی فصیح استعاره از امام حسین/ دو رود: استعاره از اشک بسیار که از دو چشم جاری شده)، ۹ استعاره مکنّیه، ۱۸ کنایه (دامن بر میان زدن: کنایه از آماده شدن/ جمع خورده شراب جهنمی کنایه از یزید و شمر و سایر دشمنان امام)، ۴ مجاز مرسل، ۱۲ مراعات نظیر (فصیح، منطوق، لحن/ عزم و سفر و راه)، ۵ تلمیح، ۳ اغراق و مبالغه، ۲ ترکیب وصفی، ۲ تضاد، و نیز ۱ پارادوکس و ۱ تجاهل‌العارف، هر کدام ۱ مورد.

ب) سطح زبانی

بس فتنه‌ها که بر سر مروانیان رسید/ وقت طلوع اختر گردون کربلا  
مصراع دوم: تتابع اضافات/ واج‌آرایی: حرف ر/ قید زمان پس از فعل آمده است/ واژه‌های عربی: فتنه، مروان، وقت، طلوع، اختر، کربلا.

از آنجایی که شاعر در سرایش این شعر رثایی مختار بوده است، توجه به ظواهر کلام در آن کمتر دیده میشود. ۳ تتابع اضافات (روشنایی شجر وادی نجف)، ۱ سجع، ۴ جناس (طور و نور)، ۲ واج‌آرایی (حرف ر: روشنایی شجر هر ریگ کربلا نوری طور) و ۶ واژه‌آرایی بر موسیقی زبان افزوده است. واژگان عربی در شعر بابافغانی نیز از بسامد بالایی برخوردار و مفردات و جمعهای مکسر بسیاری از زبان عربی وارد این ترکیب‌بند شده‌اند. واژه‌ها، بویژه حروف ربط و اضافه، با کاربردهای خاص در جهت تقویت معنا بکار رفته‌اند. ۷ تقدیم فعل و جابجایی اجزای جمله و ۳ جملات انشای نحو کلام منظوم را تحت تأثیر خود قرار داده‌اند، اما در مجموع از نظر زبانی، مرثیه طولانی بابافغانی چندان غنی نیست.

ج) سطح فکری

در هر قبيله از قبل خوان اهل بیت / ماتم‌رسیده‌ای شده مجنون کربلا

دهه نخست محرم درحقیقت خوان عطای امام حسین (ع) است و برکات بسیاری را میتوان از سفره ابا عبدالله بدست آورد و درسهای بسیاری را در خاطر گرفت، لذا شاعر میگوید از هر قوم و قبیله و از هر مذهب و آئینی، عزاداران گرد هم آمده‌اند و مجنونوار در سوگ شهیدان کربلا نوحه و عزا برپای داشته‌اند. درکل در سطح فکری، بابافغانی مانند شعرای دیگر به عظمت خاک کربلا و هولناکی حوادث روز عاشورا اشاره کرده و ضمن برشمردن فضایل معنوی امام حسین (ع) و شهدای کربلا، قیام آن حضرت را در ردیف راه سایر امامان شیعه و همسو با آنان قرار داده است. وی با ذکر نام و نشان معصومین (ع) بویژه امام دوازدهم از آنان استمداد طلبیده تا کفر و نفاق و بی‌دینی را در جهان نابود کنند و انتقام خون حسین (ع) و یارانش را از ستمگران و حکمای جور بستانند.

### مرثیه‌های فضولی

قصیده محنت‌سرای کربلا: با مطلع: السلام ای ساکن محنت‌سرای کربلا / السلام ای مستمند و مبتلای کربلا (دیوان فضولی بغدادی: صص ۲۰۴-۲۰۶)

(الف) سطح ادبی

السلام ای بر تو خار کربلا تیغ جفا / السلام ای کشته تیغ جفای کربلا  
تیغ جفا: تشبیه بلیغ / منادا در هر دو مصراع: کنایه از امام حسین (ع).

السلام ای غنچه نشکفته گلزار غم / مانده از غم تنگدل در تنگنای کربلا

مصراع اول: تتابع اضافات دارد و هر دو مصراع کنایه از امام حسین است / غنچه، گلزار، نشکفته: مراعات نظیر.

نیست سبچه این که بر دستت ما را بلکه هست / دانسته چندی ز درد بی‌بهای کربلا

تشبیه: دانه‌های تسبیح به درد (مفهوم انتزاعی)؛ این موضوع از ابتدال تشبیه کاسته است. کلاً این مرثیه فضولی چندان از نظر ادبی پربر نیست، با وجود این، از ۸ آرایه ادبی در شعرش استفاده کرده است: ۱۶ کنایه متداول، ۳ تشبیه فشرده (بحر کربلا)، ۵ تشبیه گسترده (تشبیه کربلا به خوانی از عطاها و دهشها و کرم و جوانمردی)، ۳ استعاره مکنیه (مردم چشم قضا)، و ۱ تضاد، ۱ اغراق و ۱ مبالغه، ۱ ترکیب وصفی، ۱ مراعات نظیر و ۱ ایهام تناسب. بیشتر آرایه‌های این مستعمل و مسبوق به سابقه است.

(ب) سطح زبانی

السلام ای ساکن محنت‌سرای کربلا / السلام ای مستمند و مبتلای کربلا

تکرار: السلام ای، کربلا / واج‌آرایی: س، ا، م / وزن: آرام و جویباری و افتان: فاعلاتن فاعلاتن. بطور کلی در این قصیده، در سطح زبانی، فضولی با ۱۲ واژه‌آرایی، ۲ تتابع اضافات (کشته تیغ جفای کربلا)، ۶ واج‌آرایی (حروف ب، د، س)، ۱ سجع و ۲ جناس (بهره و بحر)، بر موسیقی کلام منظوم افزوده است. وزن قصیده نیز فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلان در بحر رمل مثنی محذوف و وزنی آرام و جویباری و افتان است و برای مضامین رثایی و مذهبی، بسیار متناسب است. استعمال واژگان عربی بسیار زیاد است. در ۶ مورد جملات از فرم دستورمند خارج شده‌اند، اما این موضوع در شعر محسوس نیست.

(ج) سطح فکری

ریخت خون در کربلا از مردم چشم قضا / از ازل اینست گویا مقتضای کربلا

شاعر عقیده دارد که این حادثه عاشورا مانند دیگر حوادث عالم از پیش تعیین شده بود و در سرنوشت امام حسین (ع) و شهیدان کربلا وجود داشته و از ازل قرار بوده حسین (ع) با یاران اندک در مقابل یزید و یاران انبوهش مردانه بایستد و به شهادت برسد؛ لذا قضای الهی نمیتوانست تغییر کند. درکل، سطح فکری این قصیده غنی

است و شاعر بی‌آنکه به صناعات ادبی التفاتی داشته باشد، تنها به معنا چشم دوخته و با یادآوری مصائب کربلا، در جوار مرقد امام حسین (ع) برای شهیدان کربلا اشک میریزد. شاعر در ابیاتی عظمت سرزمین کربلا و هولناکی مصیبت‌هایی را که امام حسین (ع) و یارانش متحمل شدند، بیان میکند. قصیدهٔ بادیهٔ کربلا: با مطلع: روی الم باز سوی کربلاست / رغبت بیمار به دارالشفاست (دیوان فضولی بغدادی: صص ۲۴۱-۲۴۳)

الف) سطح ادبی

بهر تو ماتمکده‌ای بیش نیست / خانهٔ دل کز غم و رنج و عناست

خانهٔ دل: تشبیه بلیغ / تشبیه خانهٔ دل به ماتمکده / تناسب: ماتمکده، غم، رنج، عنا. در کل در این قصیده، فضولی به آرایه‌های ادبی توجهی ندارد و یا میتوان گفت که توانایی او در همین اندازه است. باری، وی در این قصیده از ۷ آرایه سود جسته است: تشبیه فشرده (حجاب فنا) / ۳ تشبیه گسترده (کنگرهٔ قصر معلای او / ارهٔ نخل بُن خصم و دغاست) / ۳ تشخیص / ۳ تضاد (ثبات و نفی / خود و خدا) / ۲ مراعات نظیر (نیت، عمل، طواف، روضه، جزا) / ۸ ترکیب وصفی / ۳ کنایه (قصر معلًا: کنایه از بارگاه امام حسین (ع)، روی نهادن: کنایه از پناه آوردن) / ۸ التفات (آن شاه، تو: در ابیات قبل از امام حسین (ع) با عنوان غایب یاد کرده ولی این بیت، شخص را به مخاطب تغییر میدهد). در مجموع باید گفت فضولی تمام هم‌وغم خود را مصروف معنا کرده است.

ب) سطح زبانی

گرد ره بادیهٔ کربلا / مخبرِ مظلومی آل عباس

هر دو مصراع تتابع اضافات دارد / واج‌آرایی: حرف ر و ب / کاربرد واژه‌های عربی: کربلا، مخبر، مظلوم، آهٔ عبا.

ذکر لب تشنهٔ شاه شهید / شهید شفای دل بیمار ماست

هر دو مصراع تتابع اضافات دارد / واج‌آرایی: حرف ش / تناسب: لب، تشنه، شهید، شفا، بیمار / کاربرد واژگان عربی. بطور کلی موسیقی کلام در این قصیده، با ۳ جناس (اشرف و اشراف)، ۱ واج‌آرایی، ۷ واژه‌آرایی (تکرار دغدغه، رضا) و ۸ تتابع اضافات، تقویت شده است. واژگان عربی در این مرثیه پربسامد است (اشرف اشراف بنی‌فاطمه / سید آل علی‌المرتضاست / نیت، طواف، روضه، جزا، عمل) و شاعر با ۱ تقدّم فعل، ۱ بیان جمله به شیوهٔ استفهام انکاری، ۴ موقوف‌المعانی بودن ابیات و ۴ کاربردهای خاص واژه‌ها، در پی متناسب نمودن نحو کلام با اندیشه‌های رئایی است.

ج) سطح فکری

آنکه پس از واقعهٔ کربلا / آرزوی نصرت او هم غزاست / اشرف اشراف بنی‌فاطمه / سید آل علی‌المرتضاست شاعر معتقد است گرچه حادثهٔ کربلا گذشته و دیگر تکرار نمیشود، اگر انسان در دل آرزو کند و از صمیم قلب یآوری امام حسین (ع) را از خدا بخواهد، خداوند نیتش را میپذیرد، چنانکه گویی در آن جنگ حضور داشته است. شاعر امام حسین (ع) را شریفترین فرد در میان فرزندان فاطمه (س) و او را سرور خاندان علی (ع) میدانند که این دیدگاه، ارادت ویژهٔ شاعر را به امام حسین (ع) نشان میدهد. در کل در سطح فکری، میتوان شعر را قوی و مؤثر دانست؛ چراکه در عین سادگی ابیات، خواننده با جان و دل با شاعر هم‌نوا میشود و به یاد امام شهید (ع) اشک حسرت میریزد. توصیف حزن‌انگیز مصائب کربلا، ذکر فضایل امام حسین (ع)، تقدس خاک کربلا و نیز پایان مناجات‌گونهٔ قصیده، این شعر را اعتلا بخشیده و دیدگاه مذهبی شاعر را برای محققان هویدا میکند.

### نتیجه‌گیری

- انگیزه هر سه شاعر در سرودن مراثی، کسب اجر اخروی بوده و خود در ابیات پایانی قصاید به مقصودشان اشاره کرده‌اند.
- مضامین بکاررفته در مرثیه‌ها همانهایی است که عوام نیز بر زبان می‌آورند و البته فاقد خلاقیت است و در همه اشعار رثایی عاشورایی کمابیش تکرار شده‌اند.
- مرثیه‌ها غالباً در وزنهایی محزون و با آهنگ افتان سروده شده‌اند، اما گاهی عکس آن نیز دیده می‌شود.
- از منظر فکری، بیشتر شاعران براساس یک اعتقاد قدیمی، در حادثه کربلا سپهر و چرخ را در سرنوشت انسانها دخیل میدانند و علاوه بر یزید و شمر و سایر دشمنان اسلام، آسمان را نیز نکوهش می‌کنند.
- شاعران در مراثی خود از امامان شیعه یاد کرده و از آنان در انهدام ظالمان جهان استمداد کرده‌اند، بخصوص علی (ع).
- اهلی شیرازی، بابافغانی شیرازی و فضولی بغدادی از تأثیرگذاران بر شاعران عاشورایی پس از خود هستند؛ اهلی شیرازی در خلال اشعارش به مضامینی اشاره میکند که مؤید تفکرات شیعی اوست و ذکر مناقب معصومین (ع) و بویژه امام حسین (ع) در شعر او بسیار قابل توجه است. وی به توصیف وقایع کربلا و ابعاد مختلف این واقعه پرداخته که سبب ماندگاری شعرش شده است. بابافغانی شیرازی نیز که بسبب آهنگ، یکدستی و عذوبت اشعارش، پیشینیان او را بعنوان «حافظ کوچک» ملقب ساخته‌اند، شاعری عاشق اهل بیت (ع) و دلسوخته بود. شیفتگی‌اش نسبت به آل علی (ع) و مظلومیت آنان، بویژه امام حسین (ع) در کربلا، در تعبیر تخلص او به فغانی بی‌تأثیر نبوده و اما فضولی بغدادی را بخاطر کثرت اشعاری که در سه زبان به مصائب حضرت سیدالشهدا و موضوع کربلا اختصاص داده، میتوان «شاعر کربلا» و «شاعرالحسین» (ع) نامید. هر سه شاعر به سبب شیوایی و روانی شعرشان بر شاعران عاشورایی پس از خود تأثیرگذار بوده‌اند.
- همه مرثیه‌ها از زبان و لحنی ساده و دور از تکلف برخوردارند، اما دارای اغراق هستند؛ هرچند در این مرثیه‌ها، از دیدگاه ادبی شاعران به صناعات شعری چندان وقعی نمی‌نهند، اما اهلی شیرازی نسبت به دو شاعر دیگر، هنرتر است؛ زیرا اهلی از علوم ادبی اطلاعات فراوان و به صنایع ادبی علاقه خاصی داشت.
- شاعران به تناسب موسیقی شعرشان با مضمونهای رثایی توجه کرده‌اند؛ اوزان عروضی ده مرثیه عاشورایی مجموعاً در ۴ وزن است (که ۸ شعر در این وزن‌هاست)؛ دو وزن آن، سنگین و باوقار و مناسب حالت عزا و ماتم میباشد. واژه‌ها نیز در هنگام خوانش در این اوزان، به شیوه افتان و محزون تلفظ می‌گردند: مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن (بحر مضارع)؛ ۷ شعر؛ فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (بحر رمل)؛ ۱ شعر. اما دو وزن شاد که چندان با حال و هوای مراسم سوگواری مناسب ندارند و ضربی و خیزان هستند نیز در ۲ شعر بکار رفته است: مفتعلن مفاعیلن مفتعلن مفاعیلن (بحر رجز)؛ ۱ شعر؛ مفتعلن مفتعلن فاعلن (بحر سریع)؛ ۱ شعر
- اکثر اشعار موردبررسی دارای ردیف (موسیقی کناری) هستند؛ «شهیدان کربلا- کرده است- گرفته است- گرفت- کن- شد- تو- کربلا- تو- بود- کن- کربلا- است»
- قافیه‌ها نیز در ۱۳ مورد، دارای مصوت بلند (مناسب مرثیه) هستند.
- اشعاری که درباره امام حسین (ع) سروده شده‌اند، همراه با ستایش آن حضرت و بیانگر تفکر شیعی شاعرانند؛ در مرثیه‌ها — چنانکه در آیین تعزیه مرسوم است — از گفتگو خبری نیست و آنچه می‌خوانیم، صدای شاعر است که احساسات خود را نسبت به شخصیتهایی چون امام حسین (ع)، یزید و شمر و دیگران بیان میکند. توصیفات شاعران از سیدالشهدا (ع) در ابیات بسیاری با احترام کامل و با صفاتی درخور ایشان بیان میشود، اما آنجا که

سخن بناچار به یزید، شمر و دشمنان دین میکشد، شاعران آنان را به باد لعن و نفرین میگیرند؛ درصد ابیاتی که یزید و شمر را در پستی و زبونی همچون سگ دانسته‌اند، قابل توجه است، اما اهلی شیرازی گوی سبقت را از بقیه ربوده است.

• در مرثیه‌های سه شاعر مورد پژوهش، موارد مشابهی دیده میشود. اهم آنها عبارتند از: سطح ادبی: عدم توجه به آرایه‌های ادبی و استفاده ناآگاهانه اغلب آنها / مضامین سابقه‌دار و تکراری در آرایه‌ها/ محدود بودن تعداد آرایه‌های ادبی (حداً کثر ۱۸ آرایه). سطح زبانی: داشتن لحن خماسی و استفاده از اوزان سنگین متناسب با موضوع / کاربرد ردیف در جهت افزایش موسیقی کلام / استفاده فراوان از واژه‌های عربی / سادگی و روانی زبان. سطح فکری: ستایش امام حسین (ع) / توجه ویژه به علی (ع) / مقصّر دانستن فلک و آسمان در حادثه کربلا (جبرگرایی) / عدم حضور اصحاب عاشورا در مرثیه‌ها / حضور پررنگ امامان شیعه / لعن و نفرین دشمنان امام حسین (ع) / احساسات و عواطف عمیق مذهبی شاعر / طلب مغفرت از پروردگار بواسطه سرایش مرثیه‌ها.

• با مقایسه اشعار عاشورایی اهلی، بابافغانی و فضولی، تفاوتیابی نیز از منظر سبک‌شناختی مشاهده میشود: تعداد ابیات عاشورایی اهلی شیرازی (۲۰۸ بیت) تقریباً ۴ برابر ابیات بابافغانی شیرازی (۵۹ بیت) و فضولی بغدادی (۵۱ بیت) است. تشبیه گسترده در اشعار فضولی بیشتر از بلیغ است، اما در دو شاعر دیگر تشبیهات بلیغ بر تشبیهات گسترده رجحان دارند. استعاره مصرّحه در اشعار اهلی کمتر از استعاره مکنیه است. در اشعار بابافغانی درست عکس این مسئله وجود دارد: استعاره مکنیه کمتر از استعاره مصرّحه است. در اشعار فضولی هیچ استعاره مصرّحه‌ای دیده نمیشود. علاقه فضولی به کنایه بیش از دو شاعر دیگر است، اما آرایه‌هایی چون مجاز، تلمیح، و حسن تعلیل در شعر او دیده نمیشود. اهلی به کاربرد صناعات زبانی جناس، سجع، تکرار واج و واژه و تتابع اضافات بسیار توجه دارد، اما بابافغانی خیر. فضولی نیز تنها یک مورد از سجع بهره برده است. دایره لغات بابافغانی و فضولی با گفتمان عاشورا (مانند کربلا، شهید، خون) نسبت به اهلی شیرازی محدودتر است. بیشتر تشبیهات بکاررفته در اشعار این شاعران، مسبوق به سابقه هستند و در شعر شاعران دیگر بسیار بکار رفته‌اند.

- وجود تشخیص با بسامد بالا، به اشعار عاشورایی هر سه شاعر، جان بخشیده است.
- از نظر موسیقایی، بابافغانی به صنعت شعری تکرار (واج، کلمه، تتابع اضافات) توجهی نداشته است.
- صنعت جناس در شعر هر سه شاعر، بویژه اهلی شیرازی، وجود دارد.
- درصد لغات عربی در همه مرثیه‌ها چشمگیر است. بسیاری از واژه‌ها، حامل معانی غصه‌آورند؛ همچون زخم، خون، غم، تنگدل، خسته.
- از نظر نحوی، جمله‌ها اغلب دستورمند نیستند و غالباً فعل بر سایر اجزا مقدم شده که ضرورت شعری و گاه تأکید بر یکی از اجزای جمله، دلیل آن بوده است، باوجوداین زبان معمولی است و هیچ‌یک از ابیات از هنجار عدول نکرده و پیچیدگی ندارند.
- در ابیات پایانی همه مرثی، شاعران با اتکا به اشعار خود، خواهان مغفرت الهی هستند.

واژگان پرسامد<sup>۱</sup> در مرثیه‌های اهلی شیرازی

بسامد	واژه	بسامد	واژه	بسامد	واژه
۳۰	غم	۳۸	کربلا	۴۴	حق
۲۸	علی(ع)	۳۶	سوختن	۴۰	آب
۱۷	یزید	۳۱	فلک	۴۰	حسین(ع)
۱۷	سگ	۳۱	خون	۳۹	شهید

واژگان پرسامد در ترکیب‌بند رثایی بابافغانی شیرازی

بسامد	واژه	بسامد	واژه
۶	غم	۱۲	اهل بیت(ع)
۵	حسین(ع)	۱۲	کربلا
۵	خون	۸	رسول(ص)
۴	محشر	۷	خدا

واژگان پرسامد در مرثیه‌های فضولی بغدادی

بسامد	واژه	بسامد	واژه
۴	اهل بیت(ع)	۳۶	کربلا
۴	شهید	۱۶	غم
۳	چرخ	۱۱	السلام
		۶	خون

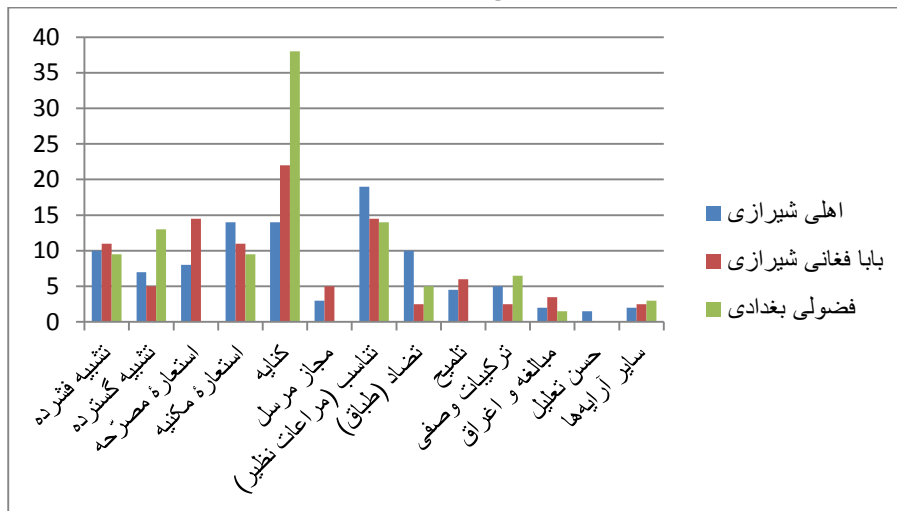
جدول تعداد ابیات مرثیه‌های سه شاعر مورد پژوهش

ردیف	تعداد (شمار)	اهلی شیرازی	بابافغانی شیرازی	فضولی بغدادی
۱	مرثیه	۷	۱	۲
۲	بیت	۲۰۸	۵۹	۵۱

<sup>۱</sup> هر واژه با مشتقاتش در نظر گرفته شده است؛ مثلاً «فلک» با آسمان، روزگار، چرخ و یا واژه «غم» با ماتم، عزا و درد.



نمودار آرایه‌های ادبی در مرثیه‌های سه شاعر مورد پژوهش



جدول آرایه‌های زبانی در مرثیه‌های سه شاعر مورد پژوهش (سطح زبانی)

ردیف	آرایه زبانی	اهلی شیرازی	بابا‌فغانی شیرازی	فضولی بغدادی
۱	جناس	۳۲	۴	۵
۲	سجع	۱۳	۱	۱
۳	واج آرایه	۲۰	۲	۷
۴	واژه آرایه	۵۵	۶	۱۹
۵	تتابع اضافات	۱۱	۳	۱۰

### مشارکت نویسندگان

این مقاله از پایان‌نامه دوره دکترای زبان و ادبیات فارسی مصوب در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی خلخال استخراج شده است. آقای دکتر احمدرضا نظری چروده راهنمایی این پایان‌نامه را بر عهده داشته و طراح اصلی این مطالعه بوده‌اند. سرکار خانم سمایه پروانپان به عنوان پژوهشگر این رساله در گردآوری داده‌ها و تنظیم متن نهایی نقش داشته‌اند. آقای دکتر حمید نگارش نیز با کمک به تجزیه و تحلیل داده‌ها و راهنمایی‌های تخصصی، نقش مشاور این پژوهش را ایفا کردند. در نهایت تحلیل محتوای مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر سه پژوهشگر بوده است.

### تشکر و قدردانی

نویسندگان بر خود لازم میدانند مراتب تشکر خود را از مسئولان آموزشی و پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال، و هیئت داوران پایان‌نامه که نویسندگان را در انجام و ارتقاء کیفی این پژوهش یاری دادند، اعلام نمایند.

### تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیت‌های پژوهشی تمامی نویسندگان است، و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش به عهده نویسنده مسئول است، و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را بر عهده می‌گیرند.

### REFERENCE

- Ahli Shirazi, Mohammad Ibn Yousef (1965), General Poems of Maulana Ahli Shirazi, by Hamed Rabbani, Tehran: Sanaei Library.
- Azar and Fazaeli Javan, Mahin (1993), The Culture of the Greats of Islam and Iran, Tafazzoli, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Babafghani Shirazi (1961), Babafghani Shirazi Poetry Divan, by Ahmad Soheili Khansari, Tehran: Iqbal.
- Fuzuli Baghdadi, Mohammad Ibn Suleiman (1962), Persian Divan Fuzuli Baghdadi, by Professor Hasbiyeh Mazi Oghli, Ankara: Dostan.
- Moatman, Zinat al-Abedin (1985), Persian poetry and literature, Tehran: Zarrin.
- Musharraf, Maryam (2001), Life and Poetry of Mohammad Fuzuli, Tehran: Rozaneh.
- Nafisi, Saeed (1984), History of poetry and prose in Iran and in Persian, 2 volumes, Tehran: Foroughi.
- Safa, Zabihollah (1989), History of Literature in Iran, 8 volumes, Tehran: Ferdows.
- Shamisa, Sirus (1995), Generalities of Stylistics, Tehran: Ferdows.
- Yousefi, Gholam Hossein (1995), Cheshmeh Roshan, Tehran: Elmi.

### فهرست منابع

- تاریخ ادبیات در ایران، صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۸) ۸ مجلد، تهران: فردوس.
- تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، نفیسی، سعید (۱۳۶۳) ۲ جلد، تهران: فروغی.
- چشمه روشن، یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۴) تهران: علمی.
- دیوان اشعار بابافغانی شیرازی، بابافغانی شیرازی (۱۳۴۰) به اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: اقبال.
- دیوان فارسی فضولی بغدادی، فضولی بغدادی، محمدبن سلیمان (۱۳۴۱) به اهتمام پروفیسور حسبیه مازی اوغلی، آنکارا: دوستان.
- زندگی و شعر محمد فضولی، مشرف، مریم (۱۳۸۰) تهران: روزنه.
- شعر و ادب فارسی، مؤتمن، زین‌العابدین (۱۳۶۴) تهران: زرین.

فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، تفضلی، آذر و فضائلی جوان، مهین (۱۳۷۲) مشهد: آستان قدس رضوی.  
کلیات اشعار مولانا اهلی شیرازی، اهلی شیرازی، محمدبن یوسف (۱۳۴۴) به کوشش حامد ربّانی، تهران:  
کتابخانه سنایی.  
کلیات سبک‌شناسی، شمیسا، سیروس (۱۳۷۴) تهران: فردوس.

#### معرفی نویسندگان

**سمایه پروائیان:** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.  
(Email: [parvaeian@aukh.ac.ir](mailto:parvaeian@aukh.ac.ir))  
**احمدرضا نظری چروده** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد آستارا، دانشگاه آزاد اسلامی، آستارا، ایران.  
(Email: [a.nazari@iau-astara.ac.ir](mailto:a.nazari@iau-astara.ac.ir) نویسنده مسئول)  
**حمید نگارش:** دانشیار گروه کلام اسلامی، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق (ع)، قم، ایران.  
(Email: [mh.negaresh@ut.ac.ir](mailto:mh.negaresh@ut.ac.ir))

#### COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. no permission is required from the authors or the publishers.

#### Introducing the authors

**Samayeh Parvaeian:** PhD student in Persian Language and Literature, Khalkhal Branch, Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.  
(Email: [parvaeian@aukh.ac.ir](mailto:parvaeian@aukh.ac.ir))  
**Ahmadreza Nazari Charoudeh:** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Astara Branch, Islamic Azad University, Astara, Iran.  
(Email: [a.nazari@iau-astara.ac.ir](mailto:a.nazari@iau-astara.ac.ir) Responsible author)  
**Hamid Negaresh:** Associate Professor, Department of Islamic Theology, Imam Sadegh (AS) Institute of Islamic Sciences, Qom, Iran.  
(Email: [mh.negaresh@ut.ac.ir](mailto:mh.negaresh@ut.ac.ir))